

Een kosmische timing?

NIEUWE AANWINST

Zonnewijzer

Jan de Rijk
(toegeschreven aan)
ca. 1700-06.
Eikenhout en andere
materialen, H 290 cm
Bijdrage: € 300.000,
waarvan € 50.000 uit
het Groninger Fonds en
€ 50.000 uit het
Molenaar-de Boer Fonds
GRONINGER MUSEUM

Aangekocht in 2024 met steun
van de Vereniging Rembrandt
(mede dankzij haar Groninger
Fonds en haar Molenaar-de
Boer Fonds), het Mondriaan
Fonds, J.A.J. Maan-Vellinga,
de Emmaplein Foundation,
de Groninger Museum Salon,
de Vereniging Vrienden van
het Groninger Museum,
Alex Heukers en Jan 't Hooft

Het komt niet vaak voor dat een kersverse conservator in zijn eerste werkweek samen met de museumdirecteur naar de TEFAF in Maastricht gaat om een uniek object aan te schaffen. Het overkwam Edgar Pelupessy. Zowel voor hem als nieuwe conservator als voor de directeur van het museum werd het bezoek aan de beurs een onvergetelijke ervaring. Alle sterren leken op één lijn te staan, waardoor ze beseften dat zich niet snel een tweede kans zou voordoen.

De dag begon vroeg. Terwijl de zon en maan nog samen waren te zien, gingen we vanuit Groningen op weg naar Maastricht. Een week voorafgaand aan ons vertrek was het nog onzeker of we zouden gaan, maar nadat we informatie hadden ontvangen over een bijzondere vroeg-18de-eeuwse zonnewijzer uit Groningen die te koop zou worden aangeboden, konden we niet anders dan gaan kijken. Echte voorbereidings-tijd was er niet, aangezien we de informatie heel kort van tevoren toegestuurd hadden gekregen. De sfeer in de auto was aanvankelijk ontspannen, maar naarmate we dichterbij Maastricht kwamen, nam de spanning toe. En dat was niet zonder reden, want op de TEFAF zou het allemaal echt beginnen.

We wisten al dat de zonnewijzer bij Galerie Kugel op een prominente plek bij de hoofdingang stond. Desondanks waren we volledig overrompeld toen we hem zagen. Er bestaat namelijk geen gelijke op de wereld. Met zijn imposante hoogte van bijna drie meter is de zonnewijzer een ongeëvenaard symbool van ambitie en kennis. Uit eikenhout gesneden en versierd met putti, allegorische figuren en ornamenten, is het een indrukwekkend voorbeeld van artistiek en weten-

Vier putti verbeelden
de seizoenen

schappelijk vakmanschap uit Groningen. Het object toont aan dat de Groninger elite ernaar streefde zich op hetzelfde niveau te positioneren als tijdgenoten elders in Europa en breekt met het idee van de Ommelanden als achterland. Bovendien laat de zonnewijzer zien hoe in Groningen de wereldwijde machtsverhoudingen van die tijd werden weerspiegeld, waarbij een specifieke hiërarchie wordt gesuggereerd. Deze verhalen vormden het belangrijkste motief om de zonnewijzer naar Groningen terug te willen brengen. Snelle actie was dan ook geboden. Er waren namelijk andere geïnteresseerden dus het was nu of nooit, of deze fantastische zonnewijzer zou in een privécollectie kunnen eindigen.

Herkomst

Over de herkomst valt niet te twijfelen. Het familiewapen met drie gouden lelies, aangevuld met een kleinere gouden ster in het schildhart, verwijst naar de familie Alberda en is daarmee duidelijk te herleiden tot Groningen. De familie Alberda was een van de voornaamste geslachten uit de provincie. Het monogram W.A. verwijst naar een Willem Alberda, in dit geval hoogstwaarschijnlijk Willem Alberda van 't Zandt en Godlinze, later bekend als Willem Alberda van Dijksterhuis (1674-1721). Deze notabele woonde tussen 1703 en 1706 op een borg in het Groningse dorp Godlinze. 'Hoogstwaarschijnlijk', omdat er rond dezelfde periode nog twee andere Willem Alberda's leefden. Het Groninger Museum wijst echter naar deze Willem Alberda omdat de zonnewijzer, naast monogram en familiewapen, ook coördinaten bevat die precies overeenkomen met de ligging van het huidige Godlinze: 53 graden en 22 minuten.

Nu mag je deze coördinaten met een korreltje zout nemen, want op oude kaarten uit de tijd wijken ze soms van elkaar af. Bovendien verhuisde Alberda na 1706 naar borg Dijksterhuis in Pieterburen, een dorp ten noordwesten van Godlinze waarvan de coördinaten twee minuten afwijken, wat gelijkstaat aan twee zee-mijlen. Toch blijft deze Alberda de meest aannemelijke kandidaat. In de periode waarin de zonnewijzer werd gemaakt, was hij namelijk als enige Willem actief binnen het academische milieu van de universiteit in Groningen. Bovendien had hij al eerder opdrachten verstrekt aan de beeldsnijder Jan de Rijk (1661-1723), aan wie het werk wordt toegeschreven vanwege de

Foto's (tenzij anders vermeld): Galerie Kugel

De vier zijden van het onderste niveau zijn omlijst door vergulde tulpen en acanthusbladeren. Op de oostzijde bevindt zich een diagonale as met een gnomon voor het aflezen van de ochtenduren (van 4.00 tot 11.00 uur). De schaduwwerper, of gnomon, projecteert de tijd door een schaduw te werpen, en een kleine inkeping, index genoemd, op de schaduwwerper helpt bij het aflezen van de datum. De tabel onderaan geeft de tijden aan van zonsopkomst en -ondergang bij de intrede van de zon in de dierenriemtekens.

Op de zuidzijde van het onderste niveau bevinden zich een uurwerk en een kalender. De buitenste cijfers tonen de uren van de dag van 6.00 tot 18.00 uur, in Romeinse cijfers aangegeven. Daarbinnen zien we rode 'datumlijnen' voor het begin van de twaalf maanden met de tekens van de dierenriem. Ook hier maken de gnomon en de index het mogelijk de tijd en de datum te bepalen.

De westzijde (op de foto rechts) heeft een gnomon voor het aflezen van de namiddaguren (van 13.00 tot 20.00 uur) en is verder het spiegelbeeld van de oostzijde. Door de gnomon aan de noordzijde worden de vroege ochtenduren (van 4.00 tot 8.00 uur) en de late namiddag-/avonduren (van 16.00 tot 20.00 uur) aangegeven. Deze zijde bevat ook een astrologische kaart, die sterren- en planetenposities toont en hun invloed op aardse gebeurtenissen aangeeft.

De vier zonnewijzers op het tweede niveau zijn gericht op het noordoosten, noordwesten, zuidoosten en zuidwesten en zijn 45 graden gedraaid voor extra nauwkeurigheid. Ze zijn omlijst met vergulde tulpen, acanthusbladeren, vruchten en bloemen. De zuidoostzijde (op de foto links) toont het Tychonische model van het zonnestelsel, terwijl de noordoostzijde het Ptolemaeïsche model weergeeft.

Op de zuidwestzijde bevindt zich de hedendaagse visie op het zonnestelsel: het copernicaanse beeld. Dit heliocentrische model plaatst de zon in het centrum van ons sterrenstelsel. Deze opvatting, die het oude geocentrische model verving, benadrukt de positie van de zon als centrale ster en verklaart de banen van de planeten die om de zon draaien.

De noordwestzijde toont de baan van de zon en illustreert hoe een zonsverduistering werkt. De tekst op deze zijde vermeldt specifiek de 'berekening van een eclips in punten of knooppunten aan de hemel'. Deze uitleg biedt inzicht in de astronomische principes die de zonsverduistering verklaren en benadrukt het wetenschappelijke belang van dit fenomeen in de astronomie.

gelijkenis met ander houtsnijwerk van zijn hand. De Rijk, afkomstig uit Enkhuizen, vertrok in 1691 naar Groningen en was rond 1700 een van de belangrijkste beeldsnijders in de regio. Zo werkte hij geregeld samen met de Groninger stadsbouwmeester Allert Meijer (1654-1723). Wanneer deze ontwerpen maakte die beeldhouwwerk vereisten, kreeg De Rijk dan ook vaak de opdracht om dit uit te voeren.

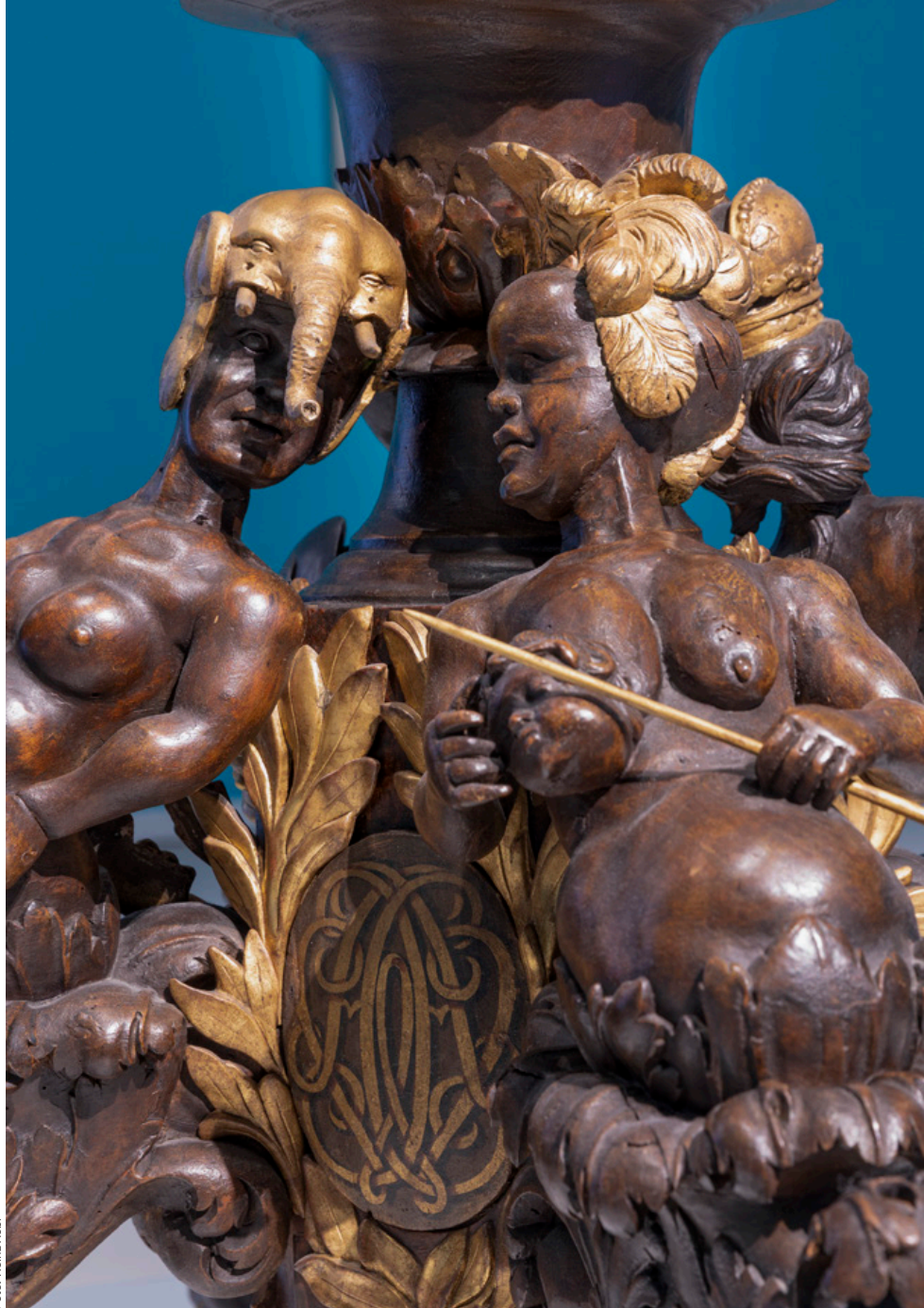
‘Grote Sonnewijzer’

Terug in het heden rest de vraag hoe deze zonnewijzer in hemelsnaam vanuit Noord-Groningen bij Galerie Kugel in Parijs is terechtgekomen. Tot onze grote spijt is daar tot nog toe niets over teruggevonden. In 1964 heeft de zonnewijzer, die toen ook al in het bezit was van Kugel, op de Biennale des Antiquaires in het Grand Palais gestaan. De link met Groningen was toen nog niet gelegd. Pas tijdens de voorbereiding voor de TEFAF van 2024 werd die duidelijk. Vandaar dat de zonnewijzer ook zo lang onopgemerkt bleef door het Groninger Museum. Historische documentatie uit de 18de eeuw die meer informatie over de zonnewijzer zou kunnen opleveren was ook niet bekend, tot afgelopen zomer. De wijzer stond al enige tijd als beoogde aankoop in het Groninger Museum toen de historicus Martin Hillenga een ontdekking deed in de Groninger Archieven: een document uit 1785 dat verwijst naar een ‘Grote Sonnewijzer’ die op de ‘Zaal’ van Dijksterhuis stond. Deze locatie doet vermoeden dat het hier om ‘onze’ bijzondere zonnewijzer gaat. De zaal was immers het belangrijkste vertrek van de borg, terwijl zonnewijzers doorgaans in ruimtes stonden die bestemd waren voor de opslag van tuinornamenten. Vervolgonderzoek moet aantonen waar de zonnewijzer in de tussenliggende tijd is geweest.

Betekenis en functie

Over de zonnewijzer valt zoveel te vertellen en hij roept zoveel vragen op voor verder onderzoek, dat het onmogelijk is dit in een kort artikel allemaal te benoemen. Aan de voet van de zonnewijzer zien we de personificaties van de toen vier bekende continenten. Afrika wordt verbeeld door een naakte figuur met een tooi van een olifant. Mogelijk hield zij oorspronkelijk een scepter of slagtang in de hand. Amerika is afgebeeld met een verentooi, een pijl en een hoofdje. Europa draagt een kroon en houdt een boek vast, vermoedelijk had ze ook nog een scepter. Tot slot Azië: uitgedost als Ottomaanse krijger met tulband, kromzwaard en een schild met halvemaantjes. Deze allegorieën suggereren een bepaalde machtsverdeling waarin Europa nadrukkelijk is gepresenteerd als het leidende en cultureel dominante continent.

Foto: Heinz Aebi

Eén aanwinst, twee Fondsen op Naam

De aankoop van de grote zonnewijzer is gesteund vanuit twee Fondsen op Naam bij de Vereniging Rembrandt: het Groninger Fonds en het Molenaar-de Boer Fonds. Een aankoop als deze past uitstekend bij de doelstelling van het Groninger Fonds, in 2018 ingesteld om musea in de stad Groningen en Omme-land te helpen bij aankopen, onderzoek en restauraties. Het Molenaar-de Boer Fonds is een heel jong Fonds op Naam, in 2024 ingesteld vanuit een nalatenschap. Het is bestemd voor de aankoop van kunst en toegepaste kunst door Nederlandse

musea, waaronder voorwerpen met een relatie tot de (geschiedenis van de) natuurwetenschappen en natuurkundige instrumenten, bij voorkeur door Teylers Museum in Haarlem en Rijksmuseum Boerhaave in Leiden. Al is de aankoop niet voor een van de twee genoemde musea, we hebben zelden een object bij de hand dat zo mooi bij de vrij specifieke doelstelling past en ook nog eens van wereldklasse is.

Meer weten over hoe een Fonds op Naam werkt? Neem dan contact op met Mathilde van der Werff (zie p. 58).

Personificaties van
Europa en Azië

Kunstenaars en ambachtslieden haalden hun inspiratie voor deze allegorische figuren uit beschrijvingen en illustraties in diverse handboeken, atlanten en andere geografische werken. De *Iconologia* uit 1593 van de Italiaan Cesare Ripa was zo'n standaardwerk voor allegorische kunst en symboliek. Het is dan ook aannemelijk dat Jan de Rijk in zijn werkplaats toegang had tot dergelijke publicaties.

Op de verschillende niveaus en zijden vertoont de zonnewijzer een reeks gedetailleerde functies. Op het onderste niveau bevinden zich, naast vier zonnewijzers, onder andere een uurwerk en een kalender die zijn omlijst door vergulde tulpenbloemen en acanthusbladeren. Het tweede niveau heeft vier zonnewijzers die op het zuidoosten, zuidwesten, noordoosten en

noordwesten zijn gericht. Deze wijzerplaten tonen tevens drie verschillende wereldstelsels en een eclips. Hierboven staan vier putti die de seizoenen verbeelden en nog een zonnewijzer, evenals een eeuwigdurende kalender. Deze kalender, gebaseerd op het *Kalendarium Juliano-Romanum Perpetuum* van Nicolaas Haring uit 1700, helpt bij het berekenen van de weekdays, de data in de liturgische kalender, gedenk- en feestdagen. De buitenste ring van de kalender geeft informatie over maanfasen en getijden. De bovenste globe is ook een zonnewijzer geweest. Hierover is echter nog niet veel bekend.

Conversation piece

Het feit dat de zonnewijzer veelvlakig en van hout is, is op zichzelf niet ongewoon. Wat de Alberda-zonnewijzer zo uitzonderlijk maakt, zijn de omvang, de kunstzinnigheid en de verscheidenheid aan elementen die hij bevat. Zoals gezegd bestaat er, voor zover ons bekend, geen ander exemplaar in de wereld dat erop lijkt. Bovendien is de buitengewoon goede staat waarin de zonnewijzer verkeert opvallend, iets wat deels te danken is aan het modulaire ontwerp en het feit dat hij, in tegenstelling tot de meeste zonnewijzers, waarschijnlijk binnenshuis – op de ‘Zaal’ – werd gebruikt. Hij moet dan ook eerder als een *conversation piece* dan als een praktisch meetinstrument hebben gefungeerd – over dit object kun je immers urenlang blijven praten. De zonnewijzer symboliseert hiermee dus niet alleen kennisoverdracht en ambitie, maar diende ook om indruk te maken op gasten.

Groninger erfgoed behouden

Dankzij geslaagde fondsenwerving heeft deze spectaculaire zonnewijzer zijn plek in het Groninger erfgoed gevonden. We zijn onze begunstigers dan ook erg dankbaar. Met zijn indrukwekkende verschijning trekt de zonnewijzer onmiddellijk de blik van de toeschouwer. De overvloed aan informatie die het object biedt, nodigt uit tot verkenning, waarbij de kijker langzaam wordt meegevoerd in de rijke en gelaagde geschiedenis van Groningen. Het is daarom met groot genoegen dat ik kan bevestigen dat de zonnewijzer voortaan een integraal onderdeel zal vormen van onze collectie en een prominente positie zal innemen in de toekomstige presentatie van onze collectie. \

Edgar Pelupessy is junior conservator Groninger
Cultuurgeschiedenis van het Groninger Museum

Met dank aan Rob van Gent, emeritus wetenschappelijk
onderzoeker aan het Mathematisch Instituut (Universiteit
Utrecht), en Frans Maes, auteur van *Zonnewijzers - zien en
begrijpen*, uitgave van De Zonnewijzerkring, 2023.